

Nuosekli kelionė po sovietmečio būstą

Marija Drėmaitė, Viltė Janušauskaitė, Nojus Kiznis, Matas Šiupšinskas. *Jūs gaunate butą. Gyvenamoji architektūra Lietuvoje 1940–1990 metais*. Vilnius: Lapas, 2023. 325 p.
ISBN 978-609-8198-25-6

Paulius Tautvydas Laurinaitis

Pastarieji penkiolika metų gali vadintis lietuviškos architektūrinės knygos pakilimo laikotarpiu – apie pastatus, miestus ir jų kūrėjus yra leidžiama daugybė kokybiškų leidinių. Nemažai dėmesio susilaukia ir iki šiol tik sporadiškai tyrinėtos šalies architektūros istorijos temos – skylėtoje istoriografijoje lieka vis mažiau neužpildytų tarpų. Gausėja ir sovietinės okupacijos laikotarpio architektūrinis pasakojimas – jo ryškiu startu tapo dar 2012 m. pasirodžiusi knyga *Architektūra sovietinėje Lietuvoje*^{*}, kurioje ši tema nužvelgiama labai plačiai. Vis tik bene kiekviena iš šioje knygoje nagrinėjamų temų anksčiau ar vėliau turėjo tapti dar gilesnių tyrimų lauku.

* Marija Drėmaitė et al., *Architektūra sovietinėje Lietuvoje* (Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2012).

Ne per seniausią knygynų lentynose pasirodžius sovietmečio gyvenamąją architektūrą nagrinėjančiai kolektyvinei monografijai *Jūs gaunate butą* buvo šiek tiek neramu – *kokia ta naujoji?* Solidžiai tyrėjų komandai teko nelengva užduotis atskleisti ne tik funkcinio tipo raidą konkrečioje laiko atkarpoje, bet ir reiškinius, kurie turbūt kaip niekas kitas pakeitė Lietuvos gyvenviečių vaizdą ir transformavo jose gyvenusiųjų įpročius; atlikti ne šiaip architektūros ir urbanistikos lauko evoliucijos tyrimą, bet ir praskleisti šydą į ją lydėjusią socialinę inžineriją bei ideologinio fono realijas.

Su sovietmečiu statytais gyvenamaisiais pastatais turbūt yra susijęs beveik kiekvienas Lietuvos gyventojas – net tokiuose niekada negyvenusieji susidurdavo ar tebesusiduria su tuolaikiu būstu lankydami draugus, tėvus ar senelius. Galų gale, bent jau naviguodami po miesto urbanistinio audinio dalis, nulemtas sovietinės būsto plėtros politikos. Daugeliui šiuose pastatuose augusiųjų ir gyvenusiųjų jie tapę savotiška duotybe (ne naujojo leidinio pavadinime pateikiama prasme), apie kurios prigimtį ir istorinius ypatumus, tikėtina, susimąstoma nedažnai. Net iškilus klausimų, iki šiol nebuvo vienos konkrečios knygos, kurioje būtų buvę galima rasti jeigu ne visus, tai bent jau didžiąją dalį atsakymų. Naujoji monografija šią spragą užpildo. Komplikuotas tyrimas pateiktas lengvai skaitomu tekstu, tad tyrėjai čia ras stiprų atspirties tašką tolesnių tyrimų antstatui, o skaitytojas tiesiog iš smalsumo užmegs artimesnę pažintį su ryškia savo kasdienės aplinkos dalimi ir ras atsakymus į visą spektrą klausimų – nuo klaustrofobiškos septintojo dešimtmečio virtuvės prigimties iki raudonos spalvos Klaipėdos daugiabučių sienose kilmės.

Be įvado, knygą sudaro prologas, aštuoni skyriai ir lakoniškas epilogas; Marijos Drėmaitės tekstai apima didesnę dalį monografijos – be įvado ir prologo, ji parengė 1, 2 ir 5 skyrius, yra 3 ir 4 skyrių bendraautorė. Greta nuoseklaus tyrimo leidinyje pateikiama daug vertingų iliustracijų, dauguma jų iki šiol nebuvo prieinamos viešai. Prologe Drėmaitė pažvelgia į trumpą, tačiau labai reikšmingą ir šia tematika mažai tyrinėtą 1940–1941 m. laikotarpį, kuriame matyti pirmosios vėlesnių, jau pokariu pasirodysiančių pokyčių užuomazgos: būsto nacionalizavimo realijos ir bandymai kurti pirmuosius darbininkų būstų kvartalus (anuomet vadintus kolonijomis), su kuriais tuomet dirbo visų pirma dar su Lietuvos bei Vilniaus krašto tarpukario

architektūra sietini specialistai. Pirmame skyriuje skaitytojas supažindinamas su pagrindine SSRS gyvenamosios statybos politikos periodizacija ir pokyčius lėmusiais veiksniais; segmentas padeda suprasti statybos normatyvų pokyčius, politinius poslinkius, architektų darbo foną ir besikeičiantį požiūrį į standartizacijos bei individualumo santykį. Pažymėtina, kad ši dalis esminė ne tik siekiant geriau suvokti kitus monografijos skyrius, tačiau vertinga ir kaip bazė plėtojant tolesnes sovietmečio gyvenamosios architektūros studijas.

Apimtimi skaitlingiausias – antras skyrius, užimantis virš 80 puslapių. Tai neturėtų stebinti, nes jame nagrinėjamas svarbiausias gyvenamasis sovietinio miesto elementas – daugiabutis gyvenamasis namas. Pirmame poskyryje apžvelgiama daugiabučių raida iki statybos industrializacijos (1945–1955), kai į Lietuvos miestovaizdžius smelkėsi negausūs, tačiau ryškūs socialistinio realizmo pavyzdžiai; buvo įgyvendinti pirmieji pokario urbanistiniai projektai. Masinės statybos daugiabučiams (ir „gaunamam“ butui) dedikuojamas antrasis skyriaus segmentas – tai savotiška kelionė per šio tipo būsto pokyčius tiek išorėje, tiek ir plano atžvilgiu. Pradedama Chruščiovo epochos *existenzminimum*, pasižymėjusiu miestovaizdžių niveliacija visoje Sovietų Sąjungoje, pakeliui žvelgiama į vėlesnius Lietuvos architektų bandymus kurti savitumo prieigas planinės ekonomikos padiktuosios pastatų evoliucinės stagnacijos fone ir užbaigiama aštuntojo ir devintojo dešimtmečių poslinkiais link drąsesnių architektūrinių formų bei naujų statybos technikų. Navigaciją po skyriuje apžvelgiamą tipinių projektų numeraciją palengvina ir papildoma skyriuje pateikiami Radvilės Samackaitės sudaryti įgyvendintų pastatų projektų paplitimo penkiuose šalies didmiesčiuose statistiniai grafikai bei išdėstymo planai (p. 106–119). Be tipinės daugiabučių statybos, skyriuje pažvelgiama ir į netipinę: pagerintus namus, skirtus tuometės sistemos *lygesniems už lygius*. Taip pat tiriamas bene vienintelė alternatyva geresnio būsto didžiuosiuose respublikos miestuose ieškojusiems žmonėms tapusių kooperatinių daugiabučių fenomenas. Apibendrindama šį reiškinį autorė išryškina pragmatinį momentą, kuriuo toks būsto modelis buvo naudingas abiem pusėms: „[...] namų statybos kooperatyvai ne tik palengvino našlą valstybei, bet ir paspartino turtingesnių miesto gyventojų

telkimąsi „po vienu stogu“ ir vėlyvojo sovietmečio visuomenės susisluoksniavimą“ (p. 135).

Trečią skyrių sudaro dvi viena kitą darniai papildančios dalys. Pirmoje Drėmaitė žvelgia į sovietinio gyvenamojo rajono atsiradimą ir progresiją, hierarchinę struktūrą ir aptarnavimo sistemos ypatumus. Atskiros atvejo studijos pateikiamos dar Chruščiovo eroje planuotiems, vėliau apdovanotiems pavyzdžiams iš sostinės – Žirmūnų mikrorajonui (D-18) ir Lazdynams. Segmente apie vėlesnius sovietinio gyvenamojo rajono reiškinių raidos momentus ir struktūrinius pokyčius atskleidžiami ir inovatyvūs vėlyvojo sovietmečio architektų sprendimai – bandymai išnaudoti gamtinį karkasą, regioninio identiteto paieškos pajūrio kompleksuose, ekraninių namų grupės Panevėžyje ir Kaune. Poskyryje paliečiama ir iki šiol menkai tyrinėta tema – Lietuvos projektuotojų kūriniai, atsiradę kitose SSRS dalyse, tapę savotiškomis lietuviškų projektų salomis Rytuose. Pasak autorės (p. 166), tokių statinių atsiradimas buvo tiesiogiai nulemtas vieno iš dviejų veiksnių – didelių valstybinių infrastruktūros plėtros projektų arba kaip atsakas į didžiųjų nelaimių padarinius.

Kita trečio skyriaus dalis – Viltės Janušauskaitės tyrimas, atskleidžiantis socialinę atsikraustymo į naują mikrorajoną pusę bei tolesnį gyvenimą jame (skirstomas į dalis apie buto „gavimą“, atsikraustymo ypatumus, broko realijas, santykius su kaimynais, gyvenimo kasdienybę, lyginamąją dalį ir vertinimą per laiko prizmę). Studija pagrįsta tiek ketverius su puse metų darytais šiuolaikiniais interviu su pirmaisiais trijų gyvenamųjų Vilniaus rajonų gyventojais (Lazdynų, Žirmūnų ir Karoliniškių), tiek ir jau istoriniais sociologiniais tyrimais, darytais po dviejų iš šių rajonų statybos. Nors ši dalis nėra plati, monografijos struktūroje pasižymi kaip svarbus momentas, ne tik suteikiantis papildomą kokybės sluoksnį, tačiau per pateikiamas gyventojų nuomones bei tiesiogiai patirtas problemas knygoje aptariamoms sovietinėms gyvenamosioms struktūroms suteikiantis „žmogišką veidą“.

Sovietinė gyvenamoji statyba miestuose visų pirma yra siejama su stambiais gyvenamaisiais blokais, tačiau šnekant vien apie juos, būtų nutylėta dalis istorijos. Individualiosios alternatyvos klausimui didžiosiose gyvenvietėse skirtas ketvirtas skyrius (aut. Drėmaitė ir Nojus Kiznis). Tyrimas

atskleidžia sovietinės ideologijos santykį su individualia statyba ir problemas, su kuriomis tekdavo susidurti asmenims, gavusiems galimybę statyti tokio pobūdžio būstą savo šeimai mieste. Apžvelgiama pirmoji vienbučių statybos banga miestuose, vėliau daugiau nei du dešimtmečius trukęs šių statybų draudimas Vilniuje, Kaune ir Palangoje (trumpiau – Klaipėdoje, Druskininkuose ir Neringoje); persitvarkymo epochos atneštas tipologinės įvairovės renesansas su kai kuriomis iš to išplaukusiomis pasekmėmis („kolūkinis barokas ir kriminalinis romantizmas“). Antrasis poskyris (aut. Kiznis) savotiškai papildo priešpaskutinę antro skyriaus dalį, pratęsdamas pasakojimą apie būstą kaip privilegiją: remiantis konkrečiais pavyzdžiais nagrinėjama individualaus namo kaip sovietmečio statuso simbolio tema. Pastaruoju metu tarp tyrėjų vis dažniau pasigirsta nuomonė, kad brėžti galutinę lietuviškojo tarpukario modernizmo mokyklos gyvavimo ribą ties 1940 ar net 1944 metais nėra visiškai tikslu – ketvirto skyriaus autoriai vieni iš pirmųjų šių mintį vysto toliau. Pastebima, kad Kaune su individualių namų projektais dirbo nemažai asmenų, baigusių mokslus dar Nepriklausomybės ar Antrojo pasaulinio karo metais. Pateikiamas išraiškingas faktas, kad Kaunas iki uždraudžiant individualaus pobūdžio statybas buvo vienintelis miestas, kuriame dominavo netipiniai namų projektai (p. 190); konstatuojama, kad „tarpukariu susiformavęs vienos šeimos būsto standartas ir modernizmui būdinga stilistinė raiška aktuali išliko ir sovietų okupuotame Kaune“ (p. 199).

Nors miestai ir miesteliai sovietmečiu patyrė milžiniškų transformacijų, visa apimančios pertvarkos dar labiau palietė kaimo vietas. Nepriklausomybės metų vienkiemio idealą keitė sugrįžimas prie tankiai užstatytų gyvenviečių, sovietiniuose siekiuose turėjusių tarnauti įsivaizduojamai efektyviam, centralizuotam žemės ūkiui. Apie provincijoje vykusias pertvarkas Drėmaitė pasakoja atskirame skyriuje: jo pradžioje pastebima, kad „[...] Baltijos respublikose žmonių santykis su žeme ir nuosavybe išliko savitas, [...] pastangos kurti naują kolūkinę urbanistinę-architektūrinę aplinką ir iš esmės nutraukti senojo kaimo tradiciją su individualiu ūkininkavimu buvo kur kas mažiau sėkmingos nei kitose aplinkos modernizavimo srityse“ (p. 215). Skirtingos politinės sovietinės valstybės epochos kaime atsispindėjo taip pat ryškiai, tačiau kitaip. Segmente objektyviai žvelgiama į

to padiktuotas skirtingas kolūkinį gyvenviečių gyvenimo atkarpas – anks-tyvuosius bandymus ūkininkus „suvaryti“ į centralizuotas gyvenvietes, ne visai sėkmingus eksperimentus atnešti urbanizuotos aplinkos ypatumus į kaimą, „alytnamio“ atsiradimą ir regionalistinių ieškojimų užuomazgas.

Savotiška individualumo išraiška sovietmečiu tapo kolektyviniai sodai ir juose statyti nameliai. Jau daugelį metų šį reiškinį tyrinėjantis architektas Matas Šiupšinskas savojoje tyrimo dalyje (6 skyrius) pristato skirtingus šio fenomeno raidos laikotarpius ir skirtingas reikšmes, kaip būstas kolektyviniame sode buvo suvokiamas LSSR piliečių. Autorius teigia, kad sodo namelio raida, perėjusi tipizacijos bandymus, galiausiai nuvedė į „[...] tūkstančius asmeninių utopijų, pasklidusių 6 arų sklypeliuose. Daugybei miestiečių sodo namelis tapo gebėjimo susikurti personalizuotą aplinką įrodymu, [...] o architektams suteikė retą progą kurti nors ir smulkaus mastelio, bet visiškai individualią gyvenamąją architektūrą“ (p. 259). Septintame skyriuje (aut. Janušauskaitė) tiriamas sovietmečio santykis su seniausiomis miestų dalimis – senamiesčiuose vykusiais rekonstrukcijos procesais. Tyrime atskleidžiama tiek naujosios gyvenamosios statybos istoriniuose branduoliuose problematika bei eiga, tiek ir per senamiesčius nusiritusios kvartalinės rekonstrukcijos ypatumai, kai, dažnu atveju, iš senųjų pastatų struktūrų likdavo tik lauko sienos. Ši leidinio dalis sviri, nes suvokimas, kad *seno* šalies senamiesčiuose per sovietmetį liko iš tiesų nedaug, vis dar nėra plačiai paplitęs.

Paskutinis monografijos skirsnis (aut. Janušauskaitė) yra skirtas sovietmečio architektūros vertinimui. Tema nagrinėjama per keletą atspirties taškų – visų pirma žvelgiama į politiškai motyvuotus sovietmečio siekius papildyti paveldo sąrašus naujosios architektūros pavyzdžiais. Procesų absurdiškumą puikiai atspindi ir vieno iš poskyrių pavadinimą įkvėpusi Jono Rimanto Glemžos mintis, išsakyta diskutuojant dėl paminklų sąrašo pildymo prieš pradedant leisti tuometį paminklų sąvadą: „Tarybinio laikotarpio architektūra turi būti deramai atspindėta. [...] jei mes [...] nepateiksim tarybinės architektūros objektų, nebus ir sąvado“ (p. 279). Iš tokių ideologiškai motyvuotų sprendinių, pastebi autorė, atsiranda paradoksas: naujųjų objektų įpaveldinimas būdavo visų pirma deklaratyvus ir dėl egzistavusios

visuotinės valstybinės nuosavybės šie „[...] nebuvo įsisavinami kaip „tikras“ paveldas, vertas apsaugos priemonių, ir būtent toks požiūris neapsaugojo jų nuo vos po kelerių metų prasidėjusių pokyčių“ (p. 281). Antroji tyrimo dalis skirta mūsų laikų santykiui su sovietiniu gyvenamosios tipologijos paveldu – aptariami jau Nepriklausomos Lietuvos kultūros vertybių registro „paveldėtų“ sovietmečio objektų įrašų skirtingi likimai bei naujų objektų įtraukimas; jų traktavimo prieigos išskirtos į tris strategijas (formalus vertės panaikinimas, ignoravimas ir naujų objektų pripažinimas ir įrašymas; p. 281–282). Taip pat trumpai apžvelgiama dabartinė sovietinių gyvenamųjų pastatų ir jų kompleksų apsaugos praktika šalyje.

Knygoje yra tik keletas šiek tiek kritikuotinų momentų. Nors kiekvieno skyriaus pasakojimas – išbaigtas ir kokybiškas, kai kurios tyrimo dalys (5, 6, 7 skyriai) palieka įspūdį, jog autoriai turi pasakyti daugiau negu galime perskaityti galutiniame leidinio variante. Tam tikruose monografijos segmentuose jaučiamas lengvas, pavadinkime, *Vilnia-centriškumas*, ir tekstams būtų labai pasitarnavę daugiau įžvalgos gilinantis į reiškinius kitose Lietuvos gyvenvietėse. Nors monografijos autorių kolektyvą sudaro keturi tyrėjai, leidinyje išlaikytas tokio pobūdžio leidiniuose neretai pasigendamas bendras kalbos stilius; tokiu būdu yra pasiektas nuoseklus pasakojimo ritmas, leidžiantis pažvelgti į reiškinį apibendrintai. *Jūs gaunate butą* – svarbus momentas lietuviškoje architektūros istoriografijoje. Tai knyga, nuosekliai išnarstanti sovietmečio gyvenamosios architektūros fenomeną, pasakojanti iki šiol nepasakotas istorijas ir paneigianti ne vieną visuomenėje gajų mitą apie aptariamą laikmetį – o tai ypač svarbu, nes sovietinės propagandos palikimas visuomenėje vis dar ryškus.

Gauta — 2024 04 26